

BATILI DEĞERLERİN DOĞULU TEMSİLCİSİ:

MÎRZÂ FETH ALİ AHUNDZÂDE

Yeşim Işık BAĞRIAÇIK*

Öz

Azerbaycan realist yazınının öncü isimlerinin başında gelen Mîrzâ Fethali Ahundzâde batıda yaşanan fikri değişimin bir ürünü olan Aydınlanma felsefesi çerçevesinde düşüncelerine yön vermiş, Rusya tahakkümünde olan Tiflis'te yaşadığı süreçte edindiği bilgiler doğrultusunda klasik Fars edebiyatına ve geleneksel yaşam biçimine eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Ahundzâde, dini inanç ve gelenekle yoğrulan klasik Fars edebiyatını dönemin gerçeklerini yansıtmadığı gerekçesi ile eleştirmiştir. Klasik mazmunları ve tasavvufi konuları içeren şiirlerin “gerçek şiir” olmadığını, insanlığa katkı sağlamadığını iddia etmiştir. Özelde Kaçar Hanedanı dönemindeki edebiyat anlayışına eleştirel yaklaşmış gibi gözükse de eleştirilerinin genel olarak dini ve geleneksel yaşam ile şekillenen bütün dönemleri içerdiği söylenebilir. Babası Fars olan Ahundzâde, Türk kimliğinin yanı sıra, Fars kimliğini de benimsemiştir. Koşulsuz şartsız batılılaşmayı ön gören Ahundzâde Müslüman bir Fars toplumu yerine Fars milliyetçiliğinin merkeze alındığı bir toplum ön görmüştür. Bu şekilde Ahundzâde dini ve kültürel değerlerden sıyrılarak, gerçekçi ve maddeci bir dünya görüşü oluşturmaya gayret etmiş, kadim İran devletlerini ideal devlet olarak göstermeye çalışmıştır. Gerek makaleleri gerekse tiyatro eserleriyle düşüncelerini beyan eden düşünürün edebiyat ve tarih alanında yaptığı eleştirileri kendinden sonraki İranlı yazar ve şairleri etkilemiştir. Bu çalışmada Ahundzâde'nin Fars edebiyatına, kültürüne, toplumuna ve tarih yazıcılığına bakış açısı kendi eserleri üzerinden değerlendirilmiştir. Ahundzâde'nin fikirlerinin oluşmasında yaygın kanı olarak tarihi koşullar gerekçe gösterilse de onun Rus ideolojisinin ve Batı'da ortaya çıkan Aydınlanma felsefesinin etkisinde olması

İnceleme Makalesi

Geliş Tarihi (Date Received): 06.02.2024

Kabul Tarihi (Date Accepted): 27.06.2024

DOI: 10.58306/wollt.1432535

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü (Ankara, Türkiye), e-posta: yesimisik_29@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4603-8990.

ihimali üzerinde durulmuştur. Batılı anlamda gerçekçi bir anlayış ortaya koymaya çalışan düşünürün kendi toplumunun gerçeklerini göz ardı ettiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Ahundzâde, Doğu, Batı, Fars kültürü, Fars edebiyatı*

THE EASTERN REPRESENTATIVE OF WESTERN VALUES:

MÎRZÂ FETH ALİ AHUNDZÂDE

Abstract

As one of the leading figures in Azerbaijani realist literature, Mîrzâ Feth Ali Ahundzade directed his thoughts within the framework of Enlightenment philosophy, a product of the intellectual transformation in the West. During his time in Tiflis, under Russian dominion, he adopted a critical stance towards Persian culture, language, and literature based on the knowledge he acquired. Ahundzade criticized classical Persian literature, which was steeped in religious beliefs and traditions, arguing that it did not reflect the realities of the time. He claimed that poems containing classical tropes and Sufi themes did not constitute "true poetry" and did not contribute to humanity. Although his critique appeared specifically aimed at the literary understanding during the Qajar Dynasty, it can be argued that his criticisms encompassed all periods shaped by religious and traditional life. Ahundzade, whose father was Persian, embraced both Persian and Turkish identities. Advocating for unconditional Westernization, Ahundzade envisioned a society centered around Persian nationalism rather than a Muslim Persian society. By doing so, he endeavored to develop a realistic and materialistic worldview, free from religious and cultural values, presenting ancient Iranian states as ideal. The thinker's critiques in poetry, literature, and history, articulated through his articles and plays, influenced subsequent Iranian writers and poets. This study evaluates Ahundzade's perspective on Persian culture, society, historiography, and literature through his own works. While it is commonly argued that historical conditions shaped Ahundzade's ideas, this study explores the possibility that he was influenced by Russian ideology and the Enlightenment philosophy emerging in the West. The conclusion reached is that Ahundzade, in his effort to establish a realistic understanding in the Western sense, overlooked the realities of his own society.

Keywords: *Ahundzâde, East, West, Persian culture, Persian literature*

1. Giriş

18. ve 19. yüzyılda İran ve Rusya arasında gerçekleşen savaşlarda İran yenilgiye uğramıştır. Savaşlar neticesinde imzalanan Gülistan ve Türkmençayı antlaşmaları ile Rusya, İran ve Azerbaycan'da hâkim olmuştur (Hakikat, 1381: 230-231). Rusya'nın özellikle Azerbaycan'da askeri, siyasi ve ideolojik yayılması hız kazanmıştır. Azerbaycan topraklarında Ruslaştırılmayı gerekli gören Rusya, yönetimi bazen yerel yönetimlere bıraksa da halkın memnuniyetini kazanamamıştır. 1840-1868 yılları arasında devamlı halkla girişilen mücadeleler Rusya'yı 1860 sonrasında birtakım reformlar yapmaya sevk etmiştir. Bu reformlar yerel yönetimlerin izini yok etmiştir. Hukuki düzenlemeler sonucunda Rus hâkimlerin yönetime atanması ile Bakü'de resmi dil Rusça olarak belirlenmiştir (Rustamli, 2016:8-9). 1800'lü yıllardan itibaren Gürcistan resmen Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Gürcistan'ın Rusya'nın hâkimiyetine girmesi öneme haizdir, çünkü söz konusu topraklar Azerbaycanlı ve İranlı düşünürlerin hareket halinde olduğu topraklardır.

Rusya Azerbaycan kültürü üzerinde hâkimiyet kurma politikaları gereğince 19. yüzyıla dek ülkede geçerli olan Osmanlı- İran mektep ve medreselerinde dini eğitim alma geleneğini ortadan kaldırmak için 1850'den itibaren Azerbaycan vatandaşlarının yurtdışına çıkmasını yasaklamıştır. Kendi bürokratlarını ve memurlarını yetiştirmek için okullar açmış, bölge halkını eğitmek için güney Kafkasya'da Rusça eğitim veren kurumlar açmıştır. Birçok tarihçi bu okulların açılma sebebinin (Rustamli, 2016: 10) Rusya'nın yerli idarelerde sömürgeci siyasetini yürütmekte kendisine yardımcı kadroları yetiştirmek olduğu kanısındadırlar. Bu bağlamda Azerbaycan'da Sovyet Dönemi'nde klasik şiir geleneği dışlanıp baskı altına alınmış, dini- tasavvufi edebiyat yasaklanmıştır. Hatta ağır olduğu gerekçesi ile dönemin ihtiyaçları ve sorunlarını anlatamayacağına kanaat getirilen aruz vezni ile yazılan şiirlerin yayınlanması dahi zorlaşmıştır (Musalı, 2023: 272-273). Klasik şiirlerde dini ve tasavvufi konuların ele alınması Sovyet ideolojisine ters düştüğü için Rusya, Azerbaycan'da siyasi baskı kurmuştur. Bu yüzden şairler edebiyat meclislerinde gizlice bir araya gelmişlerdir. Dini-tasavvufi konulu şiirlerin yasaklandığı bu dönemde inanç içeren her türlü anlayış yasaklanmıştır. Ahundzâde'nin siyasi, içtimai ve edebi düşüncelerinin şekillenmesinde Çarlık Rusyası'nın ideolojik düşüncelerinin etkili olması büyük bir ihtimaldir.

Feth Ali Ahundzâde'nin yaşam öyküsüne bakıldığında onun siyasi kargaşaların yaşandığı bir dönemde Azerbaycan ve İran topraklarında sürekli yer değiştirdiği, nihayetinde Gürcistan'a yerleştiği görülecektir. Ahundzâde'nin kendi açıklamasına göre babası, Mîrzâ Muhammed Tâkî bin. Hacı Ahmet, Fars kökenli olup, Reşt'ten gelip Azerbaycan'a (Tebriz'e) yerleşmiştir. Tebriz yakınlarındaki Hamne kasabasında yöneticiyken görevden alınması sonucunda Şekî şehrine gitmiş, burada evlenmiştir. Bu evlilikten 1812 yılında (Tahirova, 2022: 5) Ahundzâde dünyaya gelmiştir. Ailecek yerleştikleri Hamne

kasabasında dört yıl yaşadıkdan sonra Ahundzâde'nin annesi kocasının ilk eşiyle anlaşamayınca boşanıp, Erdebil'e amcasının, Ahund Hacı Aliasger'in, yanına gitmiştir. Dağlık Karabağ'da hayatına devam eden Ahundzâde, annesinin amcası Ahund Hacı Aliasger'den Kur'an-ı Kerim öğrenmiş, Kur'an'ı Arapça ve Farsça metinlerinden okuyarak bu iki dili kavramaya gayret etmiştir. İran- Rus savaşının olduğu bu yıllarda İran mağlup olmuş böylece Gence şehrinde yaşayan halk fakirleşmiştir. Ahund Hacı Aliasger de iflas ettiği için Şekî'ye geri dönmüştür. 1832 yılında Ahund Hacı Aliasger hac ziyaretine gidince Ahundzâde'yi, dini eğitim alması için Gence'ye göndermiştir. Ahundzâde burada şair olarak tanınan Mîrzâ Şefî ile tanışmıştır. Mîrzâ Şefî, Feth Ali'nin düşünceleri üzerinde etkili olmuştur. Çocukluğundan itibaren din görevlisi olmayı isteyen Feth Ali, Şefî'nin etkisiyle bu fikirden vazgeçmiş, Şekî şehrine döndüğünde orada yeni açılan Rus okuluna başlamıştır. Yaşı büyük olduğu için bir yıldan fazla devam edemediği bu okulda Rusça öğrenmiştir. 1834 yılında ailesiyle Tiflis'e gitmiştir. Burada Rus Devleti için resmi tercümanlığa başlamış, hayatı boyunca bu işle meşgul olmuş, kendi deyimiyle "Rus generallerin iltifatlarına mazhar olmuştur" (Ahundzâde, 1351: 11, 12). 1878 yılında vefat eden Ahundzâde Tiflis'te defnedilmiştir (Adıgüzel, 2015: 23).

Ahundzâde Tiflis'te bulunduğu süre zarfında Rus kültürünü yakından müşahede etmiştir. Anne ve babasının ayrılması sonucunda, küçük yaşlardan itibaren İran ve Azerbaycan arasında sürekli mekân değiştiren Ahundzâde her ne kadar bir zaman dini ilimler öğrenip, din adamı olmayı istese de daha sonra eğilimleri değişmiştir. Şekî şehrinde Rusça öğrenerek Tiflis'te Rus devleti için çalışmaya başlamasının ardından düşünce dünyası tamamen değişmiştir. Tiflis'teki yaşamı Ahundzâde'nin dönüm noktası olarak değerlendirilebilir, çünkü onun Tiflis'te bulunduğu yıllarda (1812-1878) Gülistan ve Türkmençayı antlaşmaları sonucunda Kafkas illerinin birçoğu gibi Tiflis de İran'dan koparılmış ve Rus egemenliğine bırakılmıştı. Rusların hâkimiyeti ile bu bölgede kültürel olarak büyük bir değişim yaşanmıştır (Behbûdî, 1375: 13). Askerlerin yoğun olarak yaşadığı Tiflis, adeta Kafkasya'nın başkenti durumunda, edebi ve kültürel faaliyetlerin merkezi konumunda idi. Ahundzâde burada Rus edebiyatını mütalaa etme fırsatı bulmuştur (Âryenpûr, 1387: 344-345). Sovyet Rus ideolojisinin siyasi uygulamalarını da müşahede eden Ahundzâde Rusça eserler sayesinde batı felsefesine aşina olmuştur. 18. yüzyıl Avrupa yazarlarının eserlerini okuyarak yaşadığı dönemin fikir akımlarından haberdar olmuştur. Bu bağlamda insanın rehberliğini aklın üstlendiği, din ve geleneğin önemini yitirdiği (Cevizci, 2002: 9) akılcılığın ve Rus ideolojisinin Ahundzâde'nin düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olduğu muhakkaktır. Ahundzâde mektuplarının ön sözünde dinin insanı körelttiğini aklın ise gelişmeye sevk ettiğini belirtmiştir. Yazar eserlerinde papaya tabi olan milletlerin batıl anlayışlara kapılarak ilim ve sanayide geri kaldıklarına, Avrupa'nın ise özellikle Fransa ve İngiltere'nin batıl inançlardan sıyrıldığına, aklı ve bilgiyi önder edinerek ülke yönetiminde, ilim ve sanayide hızla geliştiğine vurgu yapmıştır. Dini inançları, basiret görüşünün önündeki perdeler ve dünyadaki terakkinin önündeki engeller olarak değerlendirmiştir. Ahundzâde, İran ve Azerbaycan yöneticilerine, akıllı bir milletin

yaşadığı asırda, Avrupa insanının özellikleri olarak gördüğü; gayret, himmet, namus ve hamiyet gibi bazı duyguları taşıyarak vatanlarını yabancı milletlerin işgalinden korumalarını, dini inançlarının bağından kurtulmalarını ve vatan sevgisini halka aşılamlarını tavsiye etmiştir (1395:7-11).

İranlı araştırmacı Eminhânî, Ahundzâde'nin başını çektiği doğulu mütefekkirlerin edebiyat, kültür ve toplumsal kurumlara yaptıkları eleştirilerinin sadece zamanında yaygın felsefi görüşleri ile değil tarihi koşullarda aranmasını gerektiği üzerinde durmuştur (1397: 67-68). Ona göre İranlı düşünürler varlık mücadelesi içerisinde olunan o yıllarda içindeki buhrandan nasıl çıkılır diye çareler aramışlar, çıkar yol olarak geleneksel kültürü ve edebiyatı reddetmeye yönelmişlerdir. Araştırmacının görüşlerine katılmakla birlikte Ahundzâde'nin resmi mütercimliğini yaptığı ve uzun süre kültürünü yakından tanıdığı Rusya'nın Sovyetler döneminde gün yüzüne çıkan resmi görüşünün etkisinde olduğu muhtemeldir. Aşağıda 2., 3. ve 4. başlıklar altında sunulan bilgilerde düşünürün bakış açısı kendi ifadelerinden örnekler verilerek yansıtılmaya çalışılacaktır.

2. Ahundzâde'nin İran Kültür ve Medeniyetine Bakışı

İran toplumu Kaçarlar döneminde (1794-1925) batının iktisadi, askeri ve idari gelişmişliğini, kendi ülkelerinin ise geri kalmışlığını iyice hissetmiştir. Avrupa'ya giden İranlı devlet ricali, şehzadeler ve öğrenciler Rönesans ve reform hareketleri sonrasında Avrupa'da oluşan fikri ortamı müşahade etmiş; devrim, inkılap, özgürlük, milliyetçilik ve ulus devlet gibi yeni kavramlarla tanışmışlardır. Kendi ülkelerinin geri kalmışlığının sebeplerini anlamaya çalışan İranlı düşünürler halkın dini inançlarının şekillendirdiği geleneksel yaşam tarzını ve edebi eserlerini sorgulamaya başlamışlardır. Geri kalmışlığın sebeplerinin tartışılmaya başlandığı bu dönemde gelenek ve modern çağın gereksinimleri arasında sıkışan fikir adamları meseleyi gelenek ve yenilikçi düşünceler çerçevesinde tartışmışlardır. İranlı araştırmacı Maşallah Acûdânî İran toplumunun modernleşme sürecinde İranlı düşünürler arasında yenilik ve gelenek taraftarları arasında siyah-beyaz ve iyi- kötü olmak üzere iki zıt kutuplu bir anlayışın oluştuğuna değinmiştir (Acûdânî, 1385: 48). Bu bağlamda Hasan Mîr Âbidînî'nin (1377: 18) ifade ettiği gibi Avrupa felsefesine vakıf olmayan İranlı düşünürler Batılılaşmak adına ülkelerinin kültür mirasına hakaret etmeyi yenilikçi olmak ve batılılaşmanın bir gereği olarak algılamışlardır.

Kaçarlar döneminde başlayan iki kutuplu anlayışın oluşmasında batılı değerlere hayran olan Ahundzâde'nin öncü düşünürler arasında olduğu muhakkaktır. Özellikle onun İslam sonrası İran'ı eleştiri oklarına tabi tutması ve İslam öncesi İran toplumunu abartılarla yüceltmesi iki zıt kutuplu anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Batının özellikle sanayide sağladığı üstünlüğü ile doğu toplumlarını savaşlarda alt ederek işgal etmesi İran da dahil bütün doğu ülkelerini geri kalmışlık gerçeği ile yüz yüze getirmiştir. Ahundzâde'nin geri kalmışlığın sebebi olarak kültür, edebiyat ve inançları zikretmesi etkisinde kaldığı batılı ideolojilerin yüzeysel yansıması olarak değerlendirilebilir. Batı düşüncesi ile Rusya sayesinde tanışan Ahundzâde Fransız aydınlanmacıların fikirlerini Kafkasya'ya

sürülmüş Dekabrist hareketinin üyeleri ve Tiflis'te Gürcü, Ermeni ve Rus düşünürlerden oluşan entelektüel çevre ile tanıştıktan sonra öğrenmiştir. Ayrıca Voltaire'nin eserlerinde Hristiyanlığa saldırması neticesinde ortaya çıkan Avrupa'da bireyin ifade özgürlüğünü kazandığına dair inancı onu İslam'a ve din adamlarına ağır yergilerde bulunmaya sevk etmiştir (Valiyev ve Bezci, 2021, 58). Böylece Ahundzâde geri kalmışlığın dini inançlardan kaynaklandığı fikrini kanıksamış ve özellikle Müslüman toplum değerlerini keskin bir dille yermiştir. Ülkedeki geri kalmışlığın sebebinin batıl inançlar olduğunu ifade ediyormuş gibi gözükse de aslında din kaynaklı her türlü inancı reddetmiştir. Bu yolda Ahundzâde Azerbaycan ve İran özelinde doğulu ülkelerin batılı ülkeler karşısındaki konumunu yazılarında değerlendirmiştir. Doğunun geri kalmışlığını dini hurafelere sıkıca bağlanılmasından kaynaklandığını ifade etmiş, dinin ekseninde oluşan kültür, edebiyat anlayışını ve tarih yazıcılığını şiddetle yermiştir.

Ahundzâde'nin *Kemalüddeve Mektupları* onun zihnindeki doğu-batı çatışmasının en iyi ifade ettiği eseri olduğu söylenebilir. Eser, Hint şehzadesi Kemalüddeve ile İran şehzadesi Celalüddeve'nin karşılıklı varsayımsal mektuplaşmalarından oluşmaktadır. Söz konusu kitaba göre; Avrupa ve Amerika'ya seyahat eden Kemalüddeve, Celalüddeve'nin daveti üzerine İran'a gitmiştir. İran'da gördüğü manzaraları seyahat ettiği batılı ülkelerde gördükleriyle karşılaştırınca büyük hayal kırıklığına uğramıştır. Ülkeyi her anlamda perişan halde görünce İran'a gelip geleceğine bin pişman olmuştur. Ona göre İslam öncesi İran, son derece görkemli bir ülkeyken İslam'ı kabul ettikten sonra bütün ihtişamını yitirmiş iktisadi, siyasi, içtimai ve ahlaki anlamda tam bir çöküş yaşamıştır. Adaletin hâkim olduğu, herhangi bir kayırma olmaksızın işin ehline verildiği, en başta padişahın olduğu devlet adamları halka değer verip onlara zulmetmediği İslam öncesi İran gitmiş, yerine her türlü eşitsizliğin, zulmün, cehaletin hâkim olduğu bir İran gelmiştir. İran'ın içinde bulunduğu ortamı kendi perspektifiyle ortaya koyan Ahundzâde çareyi Fars milliyetçiliğinde bulmuştur. Azerbaycanlı addedilse de Ahundzâde, soyunun Fars olduğunu, babasının Reş'ten gelip Azerbaycan'a yerleştiğini dile getirmiş, İranlı kimliğini diri tutmuştur. Ahundzâde Kaçar şahlarının sözünün geçtiği, geleneksel devlet yönetiminin hâkim olduğu bir İran yerine Fars milliyetçiliğinin merkeze alınacağı bir İran anlayışı ön görmüştür (1351: 11). İslam ülküsünü bırakmalarını tavsiye ettiği halkın Fars milliyetçiliğini benimsetmeyi arzu etmiştir. Elbette Ahundzâde'nin İslam kültürü yerine Fars milliyetçiliğini bir alternatif olarak sunması onun milliyetçiliği asli bir mesele olarak gördüğü anlamına gelmemelidir. Valiyev ve Bezci (2021: 53-54) Türk dünyasında Ahundzâde'yi "Türkçü" diye tanımlayanların olmasına karşın onun aslında milliyetçiliği asli meselesi olarak görmediğini ifade etmişlerdir. Ahundzâde'nin yazılarına bakıldığında, her ne kadar düşünürün vefatından sonraki yıllarda ona milliyetçi bir kimlik giydirilmiş olsa da araştırmacıların da ifade ettikleri gibi düşünürün asli meselesinin mutlak milliyetçi bir kimlik yaratmak olmadığı, asıl gayesinin geleneksel değerlerle oluşan doğu toplumların esaslı bir değişimle Batılılaşması ve modernleşmesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kemalüddevle Mektupları'nda kendisini İranlı sayan Ahundzâde İran'da Fars milliyetçiliğinin ön saflarında yer almıştır. Aynı dönemde Fars milliyetçiliğini dile getiren başka isimler de olmuştur. Bunlardan biri Kaçar padişahı Feth Ali Şah'ın oğlu Celaleddin Mirzâ-i Kaçar'dır. Ahundzâde, Zerdüştlüğe temayül gösteren Celaleddin Mirzâ-i Kaçar, (Emânet, 1377: 13) ile mektuplaşmış görüşlerini paylaşmıştır. Ferîdûn Âdemiyet (1349: 109) aynı dönemde yaşayan iki ismin İranlıların düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olduklarını ifade etmiştir.

Aydınlanma düşüncesinin ve Rus ideolojisinin Ahundzâde üzerindeki en önemli tesirinin din ve din adamlarına, aynı zamanda din merkezli edebiyata karşı tutumunda kendini gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda Ahundzâde İslam öncesi İran'a hasret duymuş (1395: 21-24) İslam öncesi İran devlet yapısını; kanunlara uygun, disiplinli, düzenli ve adaletli olduğu iddiası ile ideal bir devlet yapısı olarak değerlendirmiştir. Ahundzâde, *Kemalüddevle Mektupları*'nda İslam ve diğer dinlere olan bakış açısını, İran'ın İslam öncesi ve sonrası durumunu, İran halkının yaşam şeklini, klasik İran şiirine ve tarih yazıcılığına dair görüşleri olmak üzere daha birçok husustaki düşüncelerini dile getirmiştir. Bununla birlikte Ahundzâde'nin İslam öncesi İran'ı nasıl değerlendirdiğini açıkça ortaya koyduğu eserinde, Kaçarlar döneminde İranlıları her hususta gafil görmüş, zihniyet, anlayış, yaşam tarzı ve alışkanlıklarını eleştirmiş, adeta İran'ın baştan ayağa bir değişim geçirmesini ön görmüştür.

Ahundzâde birçok yazısında eski İran'ın görkemli tarihini övmesine karşın (1395: 15-20) İranlıların Araplarla tanışıp İslam'ı kabul ettikten sonraki hallerini yermiştir. İslam öncesi İran şahlarının tüm dünyada meşhur olduklarını ve Fars milletinin dünya milletleri arasında seçkin yerlerinin olduğunu, ülkede adaleti sağladıklarını, halka haddinden fazla vergiler yükleyerek zulmetmediklerini yazmıştır. Sosyal bir devlet olarak fakir zengin ayırmaksızın halkına güzel muamele ettiğini ifade ettiği İran padişahlarının Araplarla tanıştıktan sonra bütün haşmetini yitirdiklerini, halkının cehalete, sefalete, açlığa maruz kaldıklarını ve özgürlüğünü kaybettiklerini iddia etmiştir:

Ey İran! Keyumers, Cemşîd, Goştâp, Enûşîrvân ve Hüsrev-i Pervîz'in dönemlerinde sahip olduğu o ihtişam ve saadet nerede? Her ne kadar öyle bir şevket ve saadet şimdiki Avrupa'da ve yeni dünyada güneş karşısındaki bir mum mesabesinde olsa da İran'ın şimdiki durumu göz önüne alındığında karanlık karşısındaki nur gibidir. Ey İran! Senin sultanların Avrupa'ya uygun yaşarken birkaç bin yıl dünyada İrem bahçesinde gibydiler, görkem ve saadet içerisinde mutluydular ve halkı onların gölgesi altında ilahi nimetler içindeydi, izzet ve huzurla yaşıyorlardı; her şeyleri vardı ve dilencilik yapmıyorlardı. Ülke içinde özgürdüler ve ülke dışında saygı görüyorlardı. İran sultanlarının azametinin şöhreti bütün cihana yayılmıştı ve Yunan tarihi bu hususa şahittir, İran tarihi değil çünkü İranlılar arasında İran padişahlarının eserleri ve onların kanunlarının yazılı olduğu kitaplar kalmamıştır. (Ahundzâde, 1395, 21-22)

İslam öncesi Fars devletlerinin Avrupa'dan daha azametli olduklarını iddia eden Ahundzâde söz konusu dönemlere dair yazılı kayıtlara ancak Yunanlıların eserlerinden ulaşılabilirdiği gerçeğini ifade etmiştir. Kadim İran tarihine dair günümüze ulaşan bilgiler sınırlıdır ve bu bilgilerin büyük oranda salt gerçekleri ifade etmedikleri kanaati yaygındır. Dini ve edebi metinlerde bulunan bilgilerin mitolojik ve efsanevi unsurlarla iç içe olduğu bilinmektedir. Hudayname adı ile kayda geçirilmiş bu tarihi anlayışın bir hamaset ürünü olduğu ifade edilebilir. Sâsânîler döneminde aktarılan rivayetler Taberî gibi önemli tarih yazarlarının eserlerinde yer almasına karşın Büyük Darius'tan sonraki tarihi kaynaklarla doğrulanmamaktadırlar. Oysaki çoğu tarihçi Sâsânîler döneminden aktarılan rivayetleri tarihi gerçeklermiş gibi aktarmışlardır (Hamîdiyân, 1372: 11; Özoğlu, 2021: 9-10). Bu bağlamda Ahundzâde'nin hamasetle yaklaştığı, ilmi olmayan abartılı bir dille her türlü eksiklik ve kusurdan arınmış saydığı İslam öncesi Fars devletlerini ideal devlet modeli olarak gösterdiği söylenebilir.

Ahundzâde'ye göre ideal ve kusursuz bir devlet yapısı içerisinde olan kadim İran'da vergiler alınıp kayıtları tutuluyordu. Herkesin görev tanımı belliydi ve iş ehline veriliyordu. Padişahın kontrolündeki devlet işleri mükemmel bir şekilde işliyordu. Kimseye zulüm yapılmıyordu. Askeriyede kusursuz bir düzen vardı ve hazine gelirleri devlet ricalinin değil halkın yararına harcanıyordu. Kimse gereksiz yere işinden azledilmiyordu. Kadın ve erkekler için ayrı hastaneler vardı. Ayrıca, kimsesizlerin de sağlık sorunlarıyla ilgileniliyordu. Ülkede hiç fakir yoktu ve dilencilik yapılmıyordu. Padişahların yanlarında yetkin kişileri ile Zerdüşt din adamları bulundurmaktaydılar ve onların yol göstermesi ile daima adil ve güzel işler yapmaktaydılar: "Padişahların hizmetinde daima akıllı nedimleri vardı ve sürekli padişahı iyi işlere yönlendiriyorlardı. Padişahın huzurunda nedimlerin yanı sıra büyük bir din adamı da bulunmaktaydı ve bütün ilimlerden özellikle marifet ilminin geçmişinden, tarihinden ve hükümlerinden haberdardı ve müşkül işlerde padişaha yol gösterip önderlik ediyordu" (1395: 24).

Aslıyla bütün dinlerin birer efsane olduğunu düşünen Ahundzâde, her ne kadar Zerdüşt din adamlarının padişahlara öncülük etmesini uygun görse de İslam dünyasında aynı görevi üstlenen nedimleri cahillikle ve çıkarıcılıkla itham etmiştir. Kendisini Fars ırkına nispet eden ve her fırsatta İslam öncesi İran'a aşkla bağlılığını ifade eden Ahundzâde, İran halkına sirayet eden her türlü Arap unsurunu şiddetle yermiştir. Arapların İran'ı saadete ereceği umudu ile İslamlaştırdığını ama aslında bedbahtlığa sürüklediğini iddia etmiştir: "Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın müjdelediği şeyin sonu böyle oldu. Sadece İranlılar değil Arapların kendileri de ne günlere kaldılar, şimdi dünyada Araplardan daha çok adı sanı yok olan ve bedbaht başka bir millet yoktur halde. Neden İslam dini onların mutluluk kaynağı olmadı. Şimdi aç, çıplak, ilimsiz, bilgisiz bir köşede kaldılar. Eğer putperest kalsaydılar muhtemelen bir şey elde etmiş olurlardı..." (1395, 36).

Ahundzâde Araplara karşı olumsuz bakış açısına Firdevsî-i Tûsî'nin *Şâhnâme*'sinden de beyitler ekleyerek deliller sunmaya gayret etmiştir. Arapların Fars toplumuna üstün gelip, onları İslamlaştırdığına ve Firdevsî'nin bu duruma tepki gösterdiğini iddia etmiştir:

Arap'ın bahtı Acem'e üstün geldiğinde

چو بخت عرب بر عجم چیره شد

Sâsânîlerin bahtı karardı

همی بخت ساسانیان تیره شد

Cihan şahları fakirleşti

پر آمد ز شاهان جهان را فقیر

Altın yok oldu, gümüş ortaya çıktı

نهان شد زر و گشت پیدا پیشیز

Çirkin güzel oldu, güzel çirkin oldu

همان زشت شد خوب، شد خوب زشت

Cennetten cehennemın yolu ortaya çıktı

شده راه دوزخ پدید از بهشت

Dönen feleğin çehresi değişti

دگرگونه شد چرخ گردون به چهر

Özgürlerin üzerindeki güneş yok oldu

ز آزادگان پاک ببرد مهر

İranlılar için ağladım inledim

به ایرانیان زار و گریان شدم

Sâsânîler için yandım yakıldım

ز ساسانیان نیز بریان شدم

Yazık o başa, taca, tahta, padişahlığa

دریغ آن سر و تاج و اورنگ و تخت

Yazık o büyüklüğe, ihtişama, görkeme

دریغ آن بزرگی و آن فرّ و بخت

Yazık o başa, tahta, güneşe ve adalete

(Ahundzâde, 1395: 29) دریغ آن سر و تاج و آن مهر و داد

Ahundzâde'nin *Şâhnâme*'den örnek verdiği beyitlerden ilk altı beytin *Şâhnâme*'de olup olmadığına dair tartışmalar vardır. *Şahname* tashihlerinden Celâl Hâlikî Mutlak eserin orijinalinde olduğuna kanaat getirdiği beyitlere eserinin haşiye kısmında yer vermiştir (Caferî ve Râdfer, 1391: 55). Klasik Fars şiirlerinin dijital ortamda en çok okunan Gencur (Tûsî, 2024) adlı sitede ilk beyitler yer almamaktadır fakat bu husustaki tartışmanın bu platforma (Tûsî, a-2024) da yansdığı görülmektedir.

Ahundzâde'nin *Mektûbât-ı Kemalüddeve ve Molhekat-i ân* adlı eserinde İslam anlayışına ve Araplara dair çok daha ağır ifadeler kullandığı cümlelere örnek vermek mümkündür. Her ne kadar dininin halk üzerindeki tezahürlerini yerse de İslam dinini diğer dinlerden üstün olduğunu (1351: 26-27) ifade ederek çelişkili bir bakış açısı sergilemiştir. İslam'ın hâkim olduğu 1200 yıllık tarihi sürecin insanlığa katkısını sorgulamıştır.

3. Ahundzâde'nin Klasik Fars Şiirine Dair Görüşleri

Ahundzâde klasik Fars şairlerinin genellikle anlamı ötelediklerini, aruz veznini ve kafiyeyi merkeze aldıklarını iddia etmiştir. Ona göre şairler ya abartılı ibarelerle övgü şiirleri yazmışlar ya da içi

boş anlamsız teşbihler yapmışlardır. Şiirin insanın içinde bulunduğu durumu ifade etmesi gerektiğine inanan Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde 'ye göre "poesie" yani şiir gerçeklerle örtüşmelidir:

ve asla bilmiyorlar "poesie"nin nasıl olması gerektiğini, içi boş her türlü manzumeyi şiirden sayıyorlar. Belli bir vezinle manasız kelimeleri nazmetmekle, kelimelerin sonlarına kafiye getirmekle, gerçek dışı vasıflarla mahbuplarını övmekle, doğadışı teşbihlerle baharı ve hazanı överek şiir yazdıklarını zannediyorlar. Tahran'daki son dönem şairlerinden Kâânî mahlaslı şairin divanı bu tarz hezeyanlarla doludur. Artık şiirde dereceli olarak konunun nesrin düz yazı anlatımından daha etkili olması, şiirin gerçeklerle örtüşerek insanın iyi ya da kötü halini anlatması gerektiğini, Firdevsî'nin (Allah rahmet etsin) şiirinde olduğu gibi, neşelendiren ya da hüznendiren, insanın hali ve durumuyla örtüşmesi gerektiğini düşünmüyorlar. (Ahundzâde, 1395: 37-38).

Ahundzâde'nin eleştirdiği Kâânî mahlaslı şair Mîrzâ Habîb Şîrâzî'dir (h.k. 1223-1270). Kaçarlar sarayının resmi şairi olan Kâânî methiye şairi idi. Şems Lengrûdî (1372: 339) Kaçar şahlarını öven Kâânî'yi günü birlik yaşayan, milli değerlere imtina etmeyen bir şair olarak tanıtmıştır. Klasik üslupta methiye şiirleri yazan şairi Ahundzâde ülkesinde ve dünyada yaşanan gelişmelere ehemmiyet vermediği ve gerçek dışı hayallerle şiirler yazdığı gerekçesiyle yermiştir.

Ahundzâde, Kaçar dönemi şairlerinden Sirûş İsfehânî'nin şiirini de yermiştir ((Ahundzâde, 1351: 58-62). Ahundzâde'nin Sirûş'u yermesinin başlıca sebebi onun yazdığı bir şiirinde "İslam peygamberine inananların insan, inanmayanların haşere olduğu" ifadesi idi. Sirûş'un şiirini bir gazetede okuyan Rus komutanı olayı Ahundzâde'ye sormuştur. Rus komutanı karşısında mahcup olan Ahundzâde'nin Sirûş'a öfkelenildiği (Ahundzâde, 1351: 68) yazısından anlaşılmaktadır. Söz konusu olayı yazısında aktaran Ahundzâde, Sirûş'un şiirlerini hem içerik hem de şekil olarak yermiştir. Abdülhuseyn-i Zerrînkûb içerik konusunda ona hak verse de Sirûş'un şiirlerinin estetik değere sahip olduğunu ifade etmiş ve Ahundzâde'nin klasik şiire vakıf olmadığını ifade etmiştir. Abbas İkbâl Âştîyânî (Moshtagh Mehr ve Baghı Nejad, 2012: 60-61) de Ahundzâde'nin klasik şiirin estetik anlayışını bilmediğini ifade ederek Zerrînkûb'un yargısını doğrulamıştır.

Bâzgeşt dönemi şairlerinden olan Kâânî ve Sirûş aslında birçok Bâzgeşt şairi gibi şairlik yetenekleri açısından beğenilen isimler olmalarına karşın (Lengrûdî, 1372: 189) Meşrutiyet hareketi ile birlikte şiirleri toplumun gerçeklerini yansıtmadığı gerekçesi ile eleştirilerin hedefi haline gelmişlerdir. Safevîlerin yıkılmasının ardından kurulan Şiir Encümenleri tarafından şekillenen Bâzgeşt Dönemi şiirleri aslında önceki dönem Fars şiirlerinin taklitleriydi. Bâzgeşt şairleri Kaçarlar döneminde klasik dönem şiirlerini yeniden gözden geçirerek onların eserlerine benzer eserler vermişlerdir. Bu dönemde hem içerik hem de edebi yönden başarılı eserlerin verildiği söylenebilir (Şâfeî, 1380: 231). Bu bağlamda

bugün İran halkının diline dolanmış olmuş pek çok kaside ve özellikle gazel bu dönemde yazılmıştır. Siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan İran halkının zor zamanlar yaşadığı bir dönemde Bâzgeşt şairlerinin klasik şiir mazmunlarını kullanarak şahları övmeleri başta Ahundzâde olmak üzere İranlı şair ve yazarların tepkisine sebep olmuştur. Sarayın başka devletlerin kontrolü altında olduğu, halkın zor zamanlardan geçtiği Kaçarlar döneminde övülmeye değer bir yönetimin olmadığı göz önüne alındığında bu şairlerin methiye içerikli şiirlerinin eleştirilmesi anlaşılır bir durum olabilir. Fakat Ahundzâde'nin aynı kültürü paylaştığı toplumun edebiyat algısını çok sert bir şekilde eleştirip bu dönemde İran'ı işgal eden devletlere karşı sessiz kalması dikkat çekicidir, zira bu durum da İran toplumunun başka bir gerçeği idi.

Ahundzâde Bâzgeşt dönemi şairlerinin yanı sıra önceki dönem şairlerini de yermiştir. İnsanın tabiatıyla, yaşamıyla, hal ve durumuyla örtüşmediğini düşündüğü klasik Fars şiirini gerçek şiir olarak görmemiştir. Şiirin salt gerçekleri yansıtması gerektiğine inanan Ahundzâde, İran ve Arap şiirinin bu hakikatten yoksun olduğunu iddia etmiştir. İran milli hikâyelerini manzum olarak yazan Firdevsî'ye ideolojik bir değer atfettiği için olsa gerek onu gerçek şairlerden saymıştır:

Doğrusu İslam milletleri arasında sadece Firdevsî'nin şiirleri "poésie"dir ve onun benzerini bugüne dek kimse yazmaya muktedir olmamıştır..."

Eski çağlarda Yunanlılar arasında Homer adında meşhur bir şair vardı, kadim çağda Yunan halkının savaşlarını ve başından geçen gerçek olayları, kahramanlarının çarpışmalarını ve başarılarını Firdevsî gibi, nazımla yazmıştır, öyle ki şu ana dek benzerini kimse yazamamıştır. Aynı şekilde İngilizler arasında Shakespeare adında bir şair ortaya çıktı, İngiliz krallarının başından geçen musibetleri dinleyiciyi, taş kalpli olsa dahi, ağlatacak kadar etkili bir şekilde nazımla yazdı... (Ahundzâde, 1395: 39)

Ahundzâde İslam milletine, şiir ve nazım arasındaki farkı göstermek, şiir yazmak isteyenlere gerçek şiirin nasıl olması gerektiğini anlatmak için bu yazıları kaleme aldığını (Ahundzâde, 1351: 31) ifade etmiştir. Gerçek şiirin okuyucunun halini ve ruh dünyasını etkilemesi gerektiğine inanmış, klasik Fars şiirinin bu vasfı taşımadığını iddia etmiştir:

Şiir nesirden daha çok lezzete, üzüntüye ve mutluluğa sebep olmalıdır, böyle olmadığı takdirde sadece "nazım"dır. Şiir insanların tabiatlarına, geleneklerine ve (günlük kullandıkları) terimlere yakın olduğunda, güzel kelime ve mazmunlarla dile getirildiğinde tat verip etkili olacaktır. Bu yüzden kelime güzelliği, teşbihler, temsiller, açık ve anlaşılır anlatım vs. onun gereçlerindedir. Bu yazılanların dışında olursa dinleyen mizacında onu duymakla hiç bir değişiklik olmaz. Bu yüzdendir ki gazeller çoğu insanın mizacında asla bir şevk ve mutluluk yaratmaz.

O halde şiir her ne kadar görünüşte nazım şeklinde olsa da her nazımın şiir olmadığı belli oldu. Mesela bazı konuları kolay ezberleyebilmek ve güzel bir şekilde ifade edebilmek için nazımla söylüyorlar. Elbette böyle nazımlara şiir ve onu nazm edene şair demek hatadır. (Ahundzâde, 1351: 29)

Aruz vezniyle şiir yazmanın çok kolay olduğunu beyan eden Ahundzâde klasik tarzda şiir yazan şairlerin nazım ve şiir ayırımından haberdar olmadıklarını iddia etmiştir. Her ne kadar yazılarında bazı şairleri takdir etse de onların da aslında gerçek şair olmadıklarını düşündüğü anlaşılmaktadır:

Hicri tarihten günümüze kadar İslam milletleri arasında kimse şiir ve nazım arasında bir ayırım yapmamıştır ve her nâzıma, gerçeğin aksine, şair demişlerdir. Şiir ilahi bir hediyedir ve şiir yeteneğinin özü Allah vergisidir, tahsil ve terbiye o maddenin genişlemesi ve daha çok tezyin edilmesinin tek şartıdır. Böyle bir kudrete sahip olanlar çok nadir dünyaya gelirler. Fars halkı içinde sadece Firdevsî, Nizâmî, Câmî, Sa'dî, Molla Rûmî ve Hâfız şairdir. Onların kusurları da bazı konularda üstünlüklerini göstermek için konuşmanın doğal seyrinin dışına çıkıp gereksiz sözler söylemeleridir. Bu yüzden de onların hayallerine şiir demek doğru olmaz, sadece güzel ve beğenilen manzumulara sahip oldukları söylenebilir. Bu isimler hariç diğer şairlerin şiirleri, şiir özüne sahip değildir, onlar sadece kelimeleri ezberleyip nazım şekline sokmakta mahirdirler ve nazımları asla etkileyici değildir aksine çoğunun nazımının doğru düzgün bir konusu yoktur. Farsça eğitim alanların çoğunun kısa süreli bir çalışmayla kelimeleri nazımla yazacak başarıya ulaşmaları kolaydır, bunlara şair demek yersizdir. (Ahundzâde, 1351: 28- 29)

Şairlerin şiirlerinde insanın aklının almadığı, mantık dışı soyut düşünce ve hayallerden bahsetmesini hoş karşılamayan Ahundzâde kulağa hoş gelen, akılda kalıcı şiirlerin gerçeğe hizmet etmediği taktirde şiir olarak değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Şiirde dile getirilen olayların tabiat kurallarına uygun, canlı ya da cansız varlıkların gerçek durumlarını yansıtması gerektiğine inanan Ahundzâde şiirlerin dilinin de sıradan halkın anlayacağı şekilde sade ve anlaşılır olması gerektiğine kanaat getirmiş, Arap ve İran şairlerinin bu hakikatlerden yoksun olduklarını iddia etmiştir:

Şiirin iki genel şartı vardır: Konu güzelliği ve beyan güzelliği...

Konu güzelliği hikâyeler ve şikâyetlerden ibarettir; hikâye ve şikâyetin de gerçeklere uygun olması gerekir, dış gerçekliği olmayan mazmunların beyanına gerek yoktur, aksine bütün beyanların insanın ve hayvanların, canlı ve cansız varlıkların ya da iklimlerin hallerine, tabiatına, tavırlarına ve hayallerine mutabık olmalıdır. O halde konusu bu şartların yani gerçeğin dışında olan ve dış gerçekliği olmayan şiir, şiir değildir, bu poesie diye adlandırılmaz. Arap ve İran şairleri bu şartlardan gafildirler. Bu şartlar Firdevsî'nin Şâhnâmesi, Nizâmî'nin Mahzenül

Esrâr ve Haft Gonbed adlı eserlerinde müşahede edilmektedir. Her ne kadar Firdevsî Rüstem’i beyaz devle savaştırıp, Simurg’dan bahsetse de, Nizâmî siyah giysililerden bahsetse de, (bu hususlar) konuya zarar vermemektedir. Onlardan insanlarmış gibi bahsetmiştir. Halkın davranış ve ahlakını cin, şeytan, dev vb. hayali varlıklarmış gibi ifade eden İngiliz eşsiz şairi Shakespeare gibi. (Ahundzâde, 1351: 31-32)

Şiirin gerçeklerle örtüşmesi gerektiğine inanan Ahundzâde, *Şâhnâme*’de aklın almadığı yerler olsa da onu gerçek şiir olarak addetmiştir. Ona göre; gerçek şiir, Firdevsî’nin *Şâhnâme*’si ve bazı kusurları olsa da Nizâmî’nin *Heft Peyker* ve *Mahzenül Esrâr* adlı eserleridir. Ahundzâde konu güzelliği ve beyan güzelliğini şiirin şartlarından saymıştır ve gerçekleri ifade etmek şartıyla bu iki unsura sahip şiirleri gerçek şiir addetmiştir. Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sini mazmun yani konu bakımından güzel bulsa da lafzi yani kelimenin söyleniş şekli ve yapısı bakımından güzel bulmadığı için gerçek şiirden saymamıştır. Kâânî-i Tahrânî’nin şiirini söyleniş açısından edebi bulsa da içerik açısından takdir etmemiştir. Firdevsî’nin *Şâhnâme*’sini, Nizâmî’nin *Hamse*’sini, Hâfız’ın *Divân*’ını beğendiğini ifade etmiştir:

Şiirin iki genel şartı vardır, konu güzelliği ve beyan güzelliği. Mevlânâ’nın *Mesnevî*’si gibi konusu güzel lafzî güzelliği olmayan nazım makbuldür ama şiir olması bakımından eksiktir. Elfâz güzelliği olan, konu güzelliği olmayan nazımlar, Kâânî-i Tahrânî’nin şiirleri gibi, anlaşılmaz ve yorucudur, ama yine de bir tür şiirdirler, yine sanatsaldırlar. Hem konu güzelliği hem de kelime güzelliği olan nazımlar, Firdevsî’nin *Şâhnâme*’si, Nizâmî’nin *Hamse*’si, Hâfız’ın *Divân*’ı gibi, neşelendirici, heyecanlandırıcı ve herkesçe makbul olandır ve bu nazım sahiplerinin peygamberler gibi oldukları söylenebilir; çünkü onlar beşerden üstündürler, hekîmâne düşüncelerin sahibidirler ve ilham kaynağıdırlar. (Ahundzâde, 1351: 58)

Ahundzâde’nin Sa’dî Şîrâzî’nin şiirlerini nasıl değerlendirdiğine bakıldığında onun İslam âleminde son derece önemli olan eserlerini nasihat içerikli olduğu gerekçesi ile yerdiği görülecektir. Ahundzâde edebî görüşlerini ifade ettiği yazılarında batılı bir kavram olan “kritika” kavramını açıklamaya gayret etmiştir. Batılı anlamda eleştiri kavramının yani “kritika”nın klasik Fars edebiyatında olmadığını belirten Ahundzâde’nin şairlerin şiirlerindeki nasihatleri bir nevi eleştiri olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ona göre klasik dönem şairleri eleştirel düşüncelerini şiirlerine nasihatler yoluyla yansıtmışlardır, fakat bu etkili bir eleştiri yöntemi değildir zira babacan bir tavırla yapılan nasihatler etkisizdir. Ayıplamadan, yermeden, alay edip dalga geçmeden eleştiri yapılamaz. Ayıplamak, yermek, alay etmek eleştiriye dikkat çekici hale getirdiği için okuyucunun hoşuna gider. Halkının ahlakını ıslah edip eğitmek, iyi işlere sevk edip kötü işlerden sakındırmak ve iyi bir devlet

düzeni kurmak için “kritika”dan daha faydalı bir araç yoktur. Bu bağlamda edebi eserlerdeki nasihatler asla etkili değildir. Dostça yapılan vaaz ve nasihatler insan tabiatına etki etmediği gibi insanda nefret uyandırır. Ahundzâde, Sa‘di Şîrâzî’nin nasihat içerikli eserlerinin İran halkına hiçbir katkı sağlamadığını iddia etmiştir: “Nasihat ve vaazlar etkili olsaydı Şeyh Sa‘di’nin Gülistân ve Bostân’ı baştan aşağı nasihat ve vaazdır. O halde İran halkı neden altı yüz yıldır asla onun vaaz ve nasihatlerini dikkate almıyorlar? Onların zulmü ve cefası artmakta, azalmamaktadır” (Ahundzâde, 1351: 22).

Molla İbrâhimhalîl Kimyâger adlı tiyatrosunu kritika ölçütleriyle yazdığını söyleyen Ahundzâde (1351: 23) önceki dönem ariflerinin eserlerindeki nasihatlerinin de insanlığa bir katkı sunmadığını iddia etmiştir: “Ben de yumuşak, mülayim ve kapalı yazsaydım o vakit benim yazdığım da Molla Rûmî, Şeyh Mahmud Şebestî ve Abdurrahman Câmî ve bizden önceki arifler gibi olurdu. Bu şahısların tasniflerinden acaba bugün ne hasıl edildi? O halde yüce makama sahip o kişilerin seçtikleri o üslup ve tarzda yazmak doğru değildir” (1351: 24).

Ahundzâde mutasavvıf şairlerin kavradıkları şeyleri hakkıyla insanlara anlatma cesaretini gösteremediklerini, yazdıklarının anlaşılmasız ve muğlak olduğu için insanlara fayda sağlamadıklarını iddia etmiştir. Dini kitaplara da atıf yaparak insanların cennetle müjdelenecekleri korkutulmalarına rağmen kötü ve çirkin işlerden uzaklaşmadıklarını beyan etmiştir (Ahundzâde, 1351: 24-28). Doğu toplumlarının dini metinlerden ve edebi eserlerdeki nasihatlerden nasibini alamayıp geri kaldıkları, Avrupa devletlerinin ise “kritika” sayesinde geliştiği kanaatine varmıştır. Kendi yazılarını pek çok eserden üstün gören Ahundzâde’nin yazılarında, İran’da özgür bir şekilde eserleri yayımlanıp okunduğu taktirde halkın bilinçlenip Avrupa seviyesine ulaşacağına olan inancı görülmektedir.

Ahundzâde İran’da klasik üslupta yazılan tarih yazıcılığını da eleştirmiştir. Mîrzâ Mehdî Ester Âbâdî’nin yazdığı *Cihângûşâ-yi Nâdir* adlı kitabı yerden yere vurmuştur. Âbâdî’nin yazdığı kitapta Nadir Şah’ın yapıp ettiklerini anlatmayıp kendi edebi maharetlerini sergilemeye çalıştığını iddia etmiştir: “Yalan söyleyenin evi yıkılsın; ey ahmak müverrih! Zahmet edip bunca kelimeyi bir araya getirdin, en azından bu zahmeti bir konuyu anlatmak için çek ki ondan bir fayda hâsıl olsun, boş konularda çaba sarf etme...” (1395: 52- 53).

Klasik Fars edebiyatını ilk kez ağır bir dille eleştiren kişilerin başında gelen Ahundzâde (Moshtagh Mehr ve Bağhi Nejad, 2012: 60; Aygar Babacanlı, 2022; 27) klasik dönem de dâhil olmak üzere İran’da tarih yazarlarının edebi sanat yapmak uğruna gerçekleri yansıtmadığını söylemiştir. Tarihte sebep-sonuç ilişkisinin önemli olduğunu vurgulayan Ahundzâde (Âdemiyet, 1349: 240-241) İran’da klasik anlamda tarih yazıcılarının tarihi olayları merkeze almayıp sanatlı bir dil kullanarak kendi hünerlerini gösterme peşinde olduklarını söylemiştir. Ona göre İranlı tarihçiler, yaşanan olaylara dair bilgi içeren insanlara fayda sağlayan tarih kitapları yazmamışlardır. Bir tarih kitabında olması gereken özelliklerden yoksun olan İranlı müverrihler olayları olduğu gibi anlatmamışlardır. Eserlerinde abartılı

bir dil kullanarak kelimeleri yerli yerinde kullanmamışlar, tarihi vesikalara şiir ekleyerek metni karmaşık hale getirmişlerdir. Bu bağlamda Rızâ Kulî Han Hidâyet'in (ö. 1871) *Ravzat 's-safâ-yi Nâsûrî* isimli kitabını da gerçekleri anlatırken araya şiir dizelerine yer verdiği için eleştirmiştir (Rustamli, 2016: 42). Tarih yazımına aykırı bulunduğu bu durumun sade bir beyanın önüne geçtiği ve tarihi hadiselerin anlaşılmasını engellediği gerekçesiyle yermiştir.

4. Ahundzâde ve Tiyatro

İran'da bir topluluğun önünde sunulan sahne gösterileri Kaçarlar dönemine dek geleneksel bir yapıya sahipti. Bir topluluk karşısında yapılan ve İslam öncesi İran geleneğinin devamı sayılabilecek gösteriler; masal anlatıcılığı, gölge ve kukla oyunları, yüze maske takılarak ya da yüz boyanarak yapılan gösterilerdir. İslam sonrasında ise özellikle Safevîler ve Kaçarlar Dönemi'nde yaygınlaşan Hz. Ali ve ailesinin başına gelen acı olayların canlandırıldığı yas törenleri tiyatro gösterisi olarak değerlendirilebilir. Bu törenler de İslam öncesine dayandırılmaktadır. Siyâveş'in ölümü üzerine yapılan yas törenlerinden ilham alınarak icra edilen gösteriler Safevîler döneminden itibaren dini bir yapıya büründürülerek ihya edilmiştir (Âşufte, 1391:17-20).

İran, Batılı tarzda tiyatro ile ilk kez Kaçarlar döneminde tanışmıştır. Bu dönemde İranlılar; başta Rusya, Lehistan, İsviçre, Fransa, İngiltere ve Osmanlı topraklarına olmak üzere yabancı ülkelere seyahatler yapmışlar, edindikleri bilgileri ve gördükleri yeni yerleri seyahatnamelerinde kaleme almışlardır. Bu seyahatnamelerin başında Nâsîrüddin Şah'ın (1831-1896) Avrupalıların yaşam ve alışkanlıklarına dair bilgiler verdiği *Sefernâme*'si gelmektedir. Bu eser, Şah'ın Rusya yolculuğunda Moskova'da, şahit olduğu bir sahne gösterisi tiyatroya dair ilk izlenimlerden birini yansıtmaya açısından önemlidir. Avrupa'da özellikle resim sergilerini, tiyatro ve opera salonlarını gören Şah gördüklerinden etkilenmiş, orada edindiği tecrübelerine eserinde yer vermiştir. Anlatılarında izlediği bale gösterisi ile ilgili kavramları oldukları gibi notlarına eklemiştir. Gördüğü sahne gösterilerinden etkilenen Şah İran'da gösterilerin yapılacağı binalar yapmaya, gösterilerin icra edilmesi için sınırlı da olsa bazı icraatlarda bulunmaya gayret etmiştir (Lâl Şâterî, 1393: 37). Şah'ın döneminde sahne gösterilerinin icra edilebileceği bir ortamın olmadığını ifade etmek gerekir. Bu yüzden bu dönemde sahne gösterilerine dair ilk izlenimlerin *Sefername*'ye not düşülmüş olması önem arz etmektedir.

Nâsîrüddin Şah ile aynı dönemde yaşayan Ahundzâde Rusların egemenliğinde Kafkasya'nın adeta başkenti konumundaki Tiflis'te başta Mihail Yuryeviç Lermontov, Nikolay Vasilyeviç Gogol, Aleksandr Puşkin, Moliere ve William Shakespeare (Lâl Şâterî, 1393, 37-38; Âryenpûr, 1387: 345)) gibi yazarların eserlerini okumuş, batı tarzında tiyatroyu yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Batı tiyatrosu ile ilk kez burada tanışan Ahundzâde aynı zamanda 1850'li yıllarda Gürcistan şehzadelerinin Tiflis'teki açık havada konserlerini izlemiştir. Rus ve Gürcü yazarların eserlerinin seyirciler önünde sahnelendiği o dönemde Tiflis'te Ruslar tarafından büyük bir tiyatro salonu inşa edilmişti ve bu salonlar

çeşitli gösterilere sahne olmaktadır. Ahundzâde'nin de eserlerinde bahsettiği bu tiyatrolarda (Ahundzâde, 1351: 73) başta Moliere'in komedileri olmak üzere diğer sanatçıların da tiyatro gösterileri sergilenmekteydi.

Ahundzâde bizzat izleme fırsatı bulduğu tiyatro eserlerinin insanlar üzerindeki etkisini müşahede etmiştir. Bu yüzden yazılarında tiyatronun önemine vurgu yapmış, doğu toplumlarında da bu tarz eserlerin olmasını arzu etmiştir. Ona göre insanlar sahnede izledikleri tiyatro eserleri sayesinde şahit oldukları kötü davranışlarından rahatsız olup onları düzeltecek, iyi davranışlara özeneceklerdir. Gerçeklerden esinlenerek yazılan tiyatro eserleri ve bu eserleri uygulayan tiyatrocular insana dair duyguları etkili bir şekilde yansıtabildiği sürece halkı etkileyerek güzel davranışlara sevk edecek, kötü davranışlardan alıkoyacaklardır. O, bu duruma İran kültüründe yerleşik hale gelen Kerbela yas törenlerindeki ağıtçıları örnek vererek tarihte yaşanan acıların İran halkı üzerindeki etkisine vurgu yapmıştır:

İnsan doğasına iki temel özellik konulmuştur; biri keder ve diğeri sevinçtir. Ağlamak kederin göstergesi, gülmek mutluluğun belirtisidir. Bazen musibetlerin yaşanması ve sevinçlerin hasıl olması, bazen de bu durumların sözle ikrar edilmesi ve yazılması bu iki hali insan mizacında ortaya çıkarır. Bu umdenin takrir ve tahrir edilmesi halinde keder ve sevinç, ağlama ve gülme hasıl olur. Çoğu zaman hoşla gitmeyen durumlar hatırlandığında insanı etkilenmez, fakat aynı musibeti son derece beğenilecek şekilde aktardıklarında ister istemez etkili olur. İşini iyi veya kötü yapan mersiye okuyucularının meclislerinde bu iki durum da defalarca müşahede edilmiştir. İnsanın doğasında ve ahlakında görülen musibet ve ya sevinç olduğu gibi gerçek bir şekilde ifade edilirse işitenin tabiatınca beğenilir ve etkili olur. Bunu nakleden yazarı ve musannifi, basiretli hekim ve insan tabiatının arifi olarak anarlar ve onu tam olarak aktaranı da söz ustası. Musibetin ve sevincin aktarılmasının faydası insanoğlunun ahlakının ve hususiyetlerinin beyan edilmesidir ki onun güzelliklerinin işitilmesiyle mutlu olunup uygulanması, kötülüklerinden rahatsız olunup sakınmasıdır. Aynı zamanda nefis-i emmare, haz veren bu tür işlerden rahatsız olarak kötülüklerle ve çirkinliklere meyl etmez. (1356: 27- 28)

Batıda tiyatronun halkı eğitmek için bir araç olarak çok önceden anlaşıldığını belirten Ahundzâde İslam dünyasında bu tarz bir tiyatro olmadığını, var olan edebi eserlerde de insanları eğitecek öğretiden yoksun olduklarını söylemiştir. Etkisinde kaldığı görüşlerin tesiriyle insanları iyi yönde eğitmek için kaleme alınan Farsça eserleri görmezden gelen Ahundzâde klasik dönemde yazılan eserlerin insanın başına gelen musibetleri dile getirdiklerini fakat onların da gerçek yaşamla örtüşmediğini iddia etmiştir. Ona göre bu tarz eserleri yazarlar cahildiler, bu yüzden rastgele davranmışlar neyi niçin yazdıklarını

düşünmemişlerdir. Ahundzâde Avrupa’da sergilenen komedi ve trajediye odaklandığından olsa gerek klasik Fars edebiyatında insanları neşelendiren, güldüren ve aynı zamanda eğiten eserlere rastlanmadığını iddia etmiştir. Klasik dönemde batılı anlamda bir tiyatro geleneği olmasa da Ahundzâde’nin ifade ettiği bu eksikliği telafi edecek gerek manzum gerek mensur pek çok eserin kaleme alındığı bir gerçektir. Bu bağlamda Ahundzâde’nin dini öğretiyle kaleme alınan ve insanı doğruya sevk eden eserlere pek teveccüh etmediği gibi bu tarz eserleri ötelediği açıkça görülmektedir.

Ahundzâde batılıların tiyatronun insan üzerindeki etkisinin bilince olarak insanların komik ve trajik hallerini teşbihler yoluyla anlatarak halkı eğittiğine değinmiştir:

Batılı memleketlerde, akl-i selim kişiler, bu işin faydalarını anladılar, eski çağlardan beri büyük şehirlerde tiyatro adını verdikleri görkemli binalar yaptılar. Bazen insanın başına gelen musibetleri bazen de sevinçli durumları teşbihler yolu ile anlattılar.

İslam milletleri arasında bu zamana dek genellikle musibet durumları dile getirilmiştir, o da teşbih ve anlatımlarla son derece eksik ve kusurlu bir şekilde. Yani öncelikle yazıya konu olan musibet gerçeklerle örtüşmemekte ve insanın tabiatına uymamaktadır. Sonra nakleden kişi basiretle eğitim görmemiş, kafasına göre yazmış, cahil olduğu için yazdığı şeyin gereklerinden gafildir. Üçüncü husus, İslam milletleri arasında bu büyük işi icra edecek gereçler yoktur... (Ahundzâde, 1356: 28)

İslam milletlerinde eğitimden yoksun şair ve yazarların genellikle musibet içerikli olayları yansıttıklarını, yansıttıkları olaylarında gerçek olmadığını, insanın yaşantısı ile ilgisi bulunmadığını iddia eden Ahundzâde, İslam dünyasındaki bu açığı kapatmak için olsa gerek, tiyatro eserleri yazmıştır. Azerbaycan halkının gerçek yaşamından ilham aldığı ve kurguladığı tiplerle okuyucuyu eğlendiren aynı zamanda eğittiğine inandığı eleştirel tiyatrolar yazmıştır. 1850-1855 yılları arasında kaleme aldığı tiyatro eserleri sırasıyla Vezîrhân-i Lenkerân, Hirs-i Guldur Basan, Merd-i Hasîs, Vukelâ-i Morâfe’, Mösyö Jordan, Mollâ İbrahim Halîl Kîmyâger’dir (Ahundzâde, 1356: 1).

Âryenpûr, Ahundzâde mizah içerikli eleştirel bir dil kullandığı tiyatrolarında Azerbaycan halkının gerçek yaşamından ilham aldığını (1387: 354) söylemiştir. Azerbaycan Türklerinin yaşamlarının olumlu ve olumsuz yönlerini, kanımızca daha çok olumsuz yönlerini, ortaya koyduğu tiyatrolarında konuşma diline yakın açık, anlaşılır bir dil kullanmıştır. Ahundzâde tiyatro eserlerinde özellikle batıl inançlara vurgu yapmış bu bağlamda halkın günlük yaşamına sirayet eden geleneksel anlayışların hayatın her yönüne sirayet ettiği ve insanları doğru düşüncelerden alıkoyduğu anlayışını oyunlarında göstermeye çalışmıştır. Eserlerinde genellikle her türlü mantıklı davranıştan uzak cahil

tipler sergilemeyi yeğlemiştir. Yazılarında değindiği toplumu cehalete sürüklediğini düşündüğü din adamlarının olumsuz yönlerinin tiyatro eserlerinde de alaycı bir şekilde anlattığı söylenebilir.

Tiyatro eserlerinde mizah unsurlarına özellikle önem veren Ahundzâde'nin bir toplumun siyasi, iktisadi, içtimai vs. yapısını eleştirirken kullandığı dilin çekici olması gerektiğine vurgu yapmıştır. “Kritika” yani eleştiri hususunda ayıplamayı, yermeyi, alay edip dalga geçmeyi mubah gören Ahundzâde'nin tiyatro eserlerine de bu bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Kayser Emînpûr (1383: 30) Ahundzâde'nin eleştirilerinde dalga geçtiği ve alay ettiğini ifade etmiştir.

Vezîrhân-i Lenkerân, İran tiyatro tarihinde ilk sosyal- eleştiri içeren komedi olarak değerlendirilmiştir (Lâl Şâterî, 1393: 39). Lenkerân Han'ın ailevi ilişkilerini merkeze alan eserde Han'ın içine düştüğü komik halleri betimlenmiştir. Bir devlet görevi olan Han'ın aile ilişkilerinin devlet işlerine yansımaları, kadın- erkek ilişkileri, kadınlar arası diyalogların yer aldığı eserde kişilerin içinde buldukları çarpık ilişkiler, devlet adamlarının ve ailelerinin içine düştükleri küçük düşürücü haller ön plandadır.

İranlı araştırmacı Âryenpûr (1387: 342) Ahundzâde'yi İran'da tiyatro eseri yazan ilk kişi olarak anmıştır. Onun tiyatro eserlerinin İran'da Molier'in değiştirilerek çevrilen tiyatro eserleri ile birlikte yeni Fars edebiyatına yön veren eserler arasında olduğunu ifade etmiştir. İranlı araştırmacı İstîlâmî (1351, 57-57) de Molier'in yanı sıra Gogol'un eserlerinin de onun başarısındaki önemine değinmiştir. Batılı eserlerle birlikte İranlı yazar, şair ve sıradan halk tarafından ilgi gören eserleri ile Ahundzâde İran modern edebiyatı içerisinde anılan bir isim olmuştur. Düşüncelerini beyan etmek için tiyatro türünü seçen ilk kişi olması hasebiyle (Behbûdî, 1375: 17-18) İran'da önemli bir yere sahiptir.

Ahundzâde'nin tiyatro eserlerindeki başarısı onun oyunlarındaki karakterleri buldukları sosyal sınıfın giyim kuşamına uygun olarak tasvir etmesi, karakterlerin günlük konuşma biçimlerinin ve telaffuzlarını koruyarak eserlerine taşınması olmuştur (Âryenpûr, 1387: 355- 356; Bozorg Alevî, 1386: 67-70). Bu bağlamda Alevî, onun kaleme aldığı tiyatro eserleriyle modern Fars nesrinin gelişmesine katkı sağladığını ifade etmiştir (Âryenpûr 1387: 355-356; Alevî, 1386: 169). İranlı araştırmacılar Motahhar ve Ekberzâde (1392: 71) de toplum eleştirisinin İran'da en çok kabul gören anlayışların başında gelmesinde Ahundzâde'nin önemine değinmişlerdir.

Ahundzâde İran'da geleneksel yazından kopan ve Avrupa yazını ölçü alan bir isim olarak Tahran'da ve Kafkaslarda tiyatroları ile en çok ilgi gören isimlerden olmuştur. Ahundzâde'nin Azerbaycan, İran ve Rusya üçgenindeki hareketli yaşamının eserlerinin yazılıp basılma aşamalarında sıra dışı izler bıraktığı görülmektedir. Nadir Memedov'un verdiği bilgiye göre 1850-1855 yılları arasında Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı tiyatro eserleri ilk kez Rusça olarak yayımlanmıştır. 1851-56 yıllarında Tiflis'teki *Kafkaz* dergisinde Rusça olarak yayımlanan tiyatroları Azerbaycan Türkçesi ile *Temsilât* adı altında ancak 1859'da yine Tiflis'te basılmıştır (Tahirova, 2022, 12). Yazdığı tiyatro

oyunlarını Tiflis'te sergileme imkânı bulan Ahundzâde'nin Rusya ve Azerbaycan'da ilgi gören eserleri on beş yıl sonra Farsçaya çevrilmiştir (Âryenpûr, 1387: 342- 345) Ahundzâde'nin eserlerini Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya çeviren Muhammed Cafer Karâcadâğî bu eserleri 1870 ile 1873 yılları arasında Tahran'da yayımlamıştır. Farsça ile bütünleşen eserlerinin o dönemde ülkede yoğun ilgi görmesinin yanı sıra bu eserlerin çoğunun Farsçadan batı dillerinde çevrilmesi ilginç bir detaydır. Farsçadan Fransızcaya ve İngilizceye çevrilen bu eserler “Fars Komedyası” olarak nitelendirilmişlerdir (Uca, 2001: 379). Ahundzâde'nin tiyatro eserleri modern Fars edebiyatının ilk örnekleri olması bakımından ayrıca öneme haizdir. Ahundzâde benzer bir kültüre ve toplum yapısına sahip Türk ve İranlı kimliğini bünyesinde barındırmış olan bir şahsiyet olarak Azerbaycan ve İran'da ilgi gören bir kişi olagelmıştır. Eserlerinin Farsçadan batılı dillere çevrilmesinde ve Fars komedyası olarak algılanmasında Muhammed Cafer Karâcadâğî'nin çevirilerindeki başarısının da katkısı yadsınamaz, zira sade ve akıcı bir tercümeyle aktardığı tiyatro eserlerinde yerli konuşma biçimlerini başarılı bir şekilde yeniden yorumlamayı başarmıştır.

Ahundzâde'nin Farsçaya çevrilen tiyatro eserlerinin İran modern edebiyatının gelişmesine teknik olarak olumlu katkılar sağladığı İranlı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Fakat bilimsel çalışmalarda onun milli değerleri öteleyen klasik Fars edebiyatına yaklaşımı üzerinde neredeyse hiç durulmadığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Batı ile ilk kez karşılaşan doğulu aydınların bir temsilcisi olarak değerlendirilebilecek olan Ahundzâde kendi kültürünü seküler değerler sistemi içerisinde yorumlamıştır. Kendi kültürüne tamamen yabancılaşan düşünürün Fars toplumunu sorgulamaksızın batılı değerlere sevk ettiği düşünülebilir.[†] İranlı araştırmacı Hidâyetullah Behbûdî bu hususa değinmiş, modernleşme sürecinde İranlı okuryazar kesimin Ahundzâde'nin ve takipçilerinin eserlerine milli bir bakış açısıyla yaklaşmadığı üzerinde durmuştur. Ahundzâde'nin klasik edebiyata olumsuz bakış açısı ve batı taraftarlığı İran'da modern dönemde pek çok düşünürün, şair ve yazarın dikkatini çekmiştir (Bahâr, 1380: 451-452; Emînpûr, 1383: 301). Meşrutiyet döneminden itibaren Ahundzâde'nin düşünceleri İranlı kalem ehli üzerinde etkili olmuş, onların kendi kültürüne uzun süre şüpheyle yaklaşmasına zemin hazırlamıştır.

Yaşadığı dönemde bizzat Rusya'nın resmi mütercimliğini yapan ve seküler bir kültür içerisinde düşüncelerine şekil veren Ahundzâde'nin dini ve milli kimliği hususunda ihtilaflar vardır. Kimilerine göre bir Türk milliyetçisi, kimilerine göre Rusya'nın etkisinde kalmış bir piyon ya da Rus ajanıdır. Kimilerine göre ise Ahundzâde İranlı şahların baskısını eleştirirken aslında Rus Çarlığı da dahil olmak üzere dolaylı olarak bütün baskıcı devletleri yermiş, Rusya'ya hizmet ederken aslında bu devletin

[†] Bknz: Bünyamin Bezci ve Yusuf Çiftçi'nin *Self-Orientalization: Modernity Within Ourselves or Internalized Modernization* adlı çalışmasında Batı ile ilk kez karşılaşan doğulu entelijansiyanın Oryantalist bakış açılarını içselleştirmesi ve “kendi kendini Doğululaştırması” hakkındadır. Çalışmadaki hususlar dikkate alındığında Ahundzâde'nin batılı değerler sistemi içerisinde batıya göre kendi toplumunu açıklayarak kendi kültürünün temsilini çarpıttığı söylenebilir.

uygulamalarına nefretle bakmış (Uca, 2001: 380) bir fikir adamıdır. İranlı araştırmacı Hidâyetullah Behbûdî'ye (1375: 26) göre ise Kafkas vilayetlerinin İran'dan koparılırken Rusya'ya karşı hiçbir tepki göstermeyen Ahundzâde'nin Fars milliyetçiliği, kadim İran geleneğine bağlılığını ve İran'daki Arap unsurlarından nefretini beyan etmekten öteye geçmemiştir.

İranlı araştırmacı Ferîdûn Âdemiyyet (t: 240-247) Mîrzâ Feth Ali Ahunzade'nin İran'da modern anlamda tarihi eleştiride bulunan ilk kişi olduğunu belirtmiştir. Dönemin özelliklerine göre farklı ve sıradışı düşünceleri ile Ahundzâde batılı ölçütlerle Azerbaycan ve İran'da ilk edebiyat ve tarih eleştirisini başlatan, ilk hikâye ve tiyatro eseri yazan, batı edebiyatını Azerbaycan ve İran'a tanıtan ve aynı zamanda batıya Azerbaycan'ı tanıtan kişi olarak bilinmektedir. Alaattin Uca (2001: 378) onu Türk dünyasında batı edebiyatının ilk başarılı temsilcilerinden biri olarak anmıştır. O, maddeci görüşleri ile Azerbaycan'da ilk ateist aydın (Adıgüzel, 2015: 23) olarak kabul edilmiştir.

5. Sonuç

Azerbaycan ve İran toplumlarının kusursuz bir örnek olarak Batı medeniyetini örnek almalarını tavsiye eden Ahundzâde doğu medeniyetini sahip olduğu değerlerden ötürü daima eleştirmiştir. Dini inançları her türlü gelişmenin önünde engel olarak gördüğü için bunları, doğu toplumlarınca tamamen terk edilmesi gereken unsurların başında görmüştür. Ahundzâde'nin önem verdiği bu ve benzeri düşüncelerinin Azerbaycan ve İran toplumlarının dinamiklerinden kaynaklanmadığı bir gerçektir. Kaçar Hanedanı'nın Batılı ülkelerin yarı sömürgesi altında olduğu bu dönemde devlet mekanizmaları her alanda geri kalmıştır. Devlet gelirleri batılı güçlerin kontrolünde olmuş, siyasi ve toplumsal buhranlar gün yüzüne çıkmıştır. Bu dönemde eğitim, ticaret ya da gezmek için batılı ülkelere gidenler kendilerini batı ve doğu arasındaki çıkmazda bulmuşlardır. Batının gelişmişliğine özenen dönemin düşünürleri adalet, kanun, özgürlük, eşitlik gibi kavramları batılı bir bakış açısı ile kendi milli kültürlerinin karşısında yeniden yorumlamışlardır. Batının gelişmişliği karşısında geri kalmışlığın acısını yaşayan düşünürler kendi hayat tecrübeleri doğrultusunda ülkelerinin buhrandan çıkması için çözüm önerileri sunmuşlardır. Sonunda kendi toplumlarında olmadığını farz ettikleri bu değerlere ulaşabilmek için kültürlerini, dini değerlerini ve bu unsurların bir yansıması olan edebiyat anlayışlarını ötelemeyi tercih etmişlerdir. Batılılaşmayı asli meselesi olarak gören Mîrzâ Fethali Ahundzâde materyalist dünya görüşüne sahipti. Aydınlanmacı fikir akımı içerisinde yer almış olmakla birlikte söylemlerinden uzun süre yakın temasta olduğu Çarlık Rusyası'nın ideolojisini benimsediği anlaşılmaktadır. Ahundzâde, Aydınlanma felsefesi ve aynı zamanda din ve itikatlar ile şekillenen milli kimliklerin ötelenmesini gerekli gören Rus ideolojisi gereğince Azerbaycan ve İran toplumlarının kültürel ve sosyolojik yapısını derinden etkileyen inançlarından sıyrılmasını ön görmüştür. İnançlarla şekillenen klasik Fars şiirini gerçekçi olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Edebiyatın tanımından çok etkisine odaklanan Ahundzâde edebiyatı toplumsal değişimin hedefine hizmet eden bir araç olarak sunmuştur.

Türk dünyasında yapılan araştırmalarda genellikle Ahundzâde'nin Türk milliyetçiliğine vurgu yapılmış olsa da Farsça kaynaklarda onun Fars milliyetçiliğine olan ilgisinden bahsedilmiştir. Onun Fars milliyetçiliğini düşüncelerinin merkezine koymasa da İslam sonrası Fars kültürüne bir alternatif olarak sunduğu söylenebilir. İdeal bir devlet yapısı olarak sunduğu kadim Fars devlet yapısından özlemle bahseden Ahundzâde İslam sonrası İran toplum yapısını edebiyattan kültüre, devlet idaresinden siyasetine kadar pek çok alanda yermiştir. Ahundzâde İslam sonrası İran'ın tarihi, siyasi, toplumsal, kültürel ve edebi yapısını değerlendirirken seküler bir bakış açısı sergilemiştir. Tamamen dışladığı Fars İslam kültür yapısının baştan aşağı bir değişim geçirmesini ön görürken çözümü kadim Fars milliyetçiliğinde bulmuştur. Bu bağlamda onun zamanın gerçekleriyle örtüşmeyen gerçekdışı bir öneri sunduğu söylenebilir.

Ahundzâde'nin tiyatro eserlerinin dilinin sade oluşu, karakterlerin mahalli unsurlara göre giyinip konuşması, karakterlerin kültür düzeylerine göre hareket etmesi gibi ortaya koyduğu yeni tekniklerin modern dönemde gerek şiir gerekse düz yazının şekillenmesinde olumlu yönde etki ettiği muhtemeldir. Onun özellikle Mollier ve Rus yazarların tekniklerinden edindiği üslubu Farsça şiirlerin ve romanların yazılmasında İranlı kalem ehli için ilham kaynağı olmuştur. Buna karşın Ahundzâde'nin tiyatro eserlerinde Azerbaycan halkının genellikle geleneksel yaşantısının olumsuz yönlerini sergilemesi, onların yaşam tarzlarını bazen hafife alması, yermesi ve küçük düşürücü davranışlar içinde tasvir etmesi onun oryantalist bakış açısının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Eserlerinde Azerbaycan toplumunu, dolaylı olarak da Fars toplumunu, cehalet ve hurafe batağına saplanmış bir toplum olarak yansıtmıştır. Karakterlerin olumlu özelliklerinin silik olduğu tiyatro eserleri yazarın makaleleri ile birlikte değerlendirildiğinde bu kanıya ulaşmak mümkündür.

Klasik şiirlerdeki nasihat ve vaazlardan daha etkili gördüğü “kritika” sayesinde doğu toplumlarının Avrupa gibi gelişeceğine inanmıştır. Klasik eserlerin muhteva olarak toplumu tembelliğe, miskinliğe, umursamazlığa ve gereksiz bir duygusallığa sevk ettiğini iddia etmiştir. Genel anlamda doğu-batı karşılaştırmalarında bulunan Ahundzâde özelde Azerbaycan ve İran kültürü üzerinde durmuştur.

Ahundzâde'nin sosyolojik açıdan eleştirel yaklaşımları dikkate değer olsa da İranlı araştırmacıların da muvafık oldukları gibi edebiyat bilgisi yeterli değildir. Bu minvalde edebi eserlere yaklaşımının siyasi ve ideoloji eksenli olduğu söylenebilir. Batı tarzı tiyatroların Fars toplumunda olmadığı doğru olsa da Fars edebiyatında da Ahundzâde'nin ifade ettiği özellikleri taşıyan insanı erdemli işlere sevk eden mizah içerikli eğitici ve öğretici pek çok yazılı eserlerden bahsetmek mümkündür. Ahundzâde klasik Fars edebiyatında toplumu eğiten, güzel iş ve davranışlara sevk eden pek çok eseri ideolojik yaklaşımı sebebi ile görmezden gelmiştir. Dini niteliğe sahip eserlerde verilen mesajlar kuru nasihatler olarak değerlendirilmiştir. Ahundzâde'nin doğu toplumlarında hâkim olduğuna inandığı

fakirlik, cehalet ve batıl inançları eleştirirken toplumun fikir yapısını şekillendiren inanç unsurlarına ideolojik yaklaşarak söz konusu toplumların kendi gerçekliklerini görmezden geldiği söylenebilir.

Fars romanının oluşmasında etkili olan tiyatroları, İran edebiyatının edebi mirasları arasında yer almıştır. Ahundzâde'nin klasik Fars edebiyatına getirdiği din ve kültür merkezli eleştirileri modern dönemde İranlı roman yazarlarını etkilemiştir. Elbette bu etki Ahundzâde'nin takipçilerinin fikir ve düşünceleri ile şekillenmiştir. Buna rağmen Ahundzâde'nin getirdiği eleştirel alanda kendisinden daha etkili bir isim yok gibidir. Özellikle tiyatro eserleri ile somutlaştırdığı düşünceleri İran'da kültürel değerlere eleştirel bir bakışın oluşmasında önemli rol oynamıştır. Batı eksenli düşünceleri ile Azerbaycan ve İran'da dikkatleri üstüne çeken Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde her iki ülkenin siyasi, içtimai, kültürel ve edebi çevrelerinin fikir dünyalarının oluşmasında etkili olmuştur.

Düşünür Doğu- Batı ikileminin ortaya çıktığı bir dönemde batı eksenli düşüncelerle doğuyu değerlendirmiştir. Azerbaycan- İran kültürünü ve insan tiplerini büyük oranda olumsuz göstermiştir. Edebiyattan tarih anlayışına, devlet yapısından toplumsal yapıya kadar eleştiri oklarına tuttuğu doğu kültürünü keskin bir dille yermiştir. Ahundzâde'nin tiyatrolarının Gürcistan'da ilgi görüp Rusçaya çevrilmesinde ve tiyatrolarda sergilenmesinde Ahundzâde'nin doğu toplumunu olumsuz bir bakış açısıyla ele almasının payı olabilir. Batı zihniyeti nazarında küçümsenen doğu toplumlarının doğulu bir ismin kaleminden olumsuz tasvir edilmesi önemli bir husustur. Bazı araştırmacılar Ahundzâde'nin eserleriyle batıların Azerbaycan halkını tanıdığını ifade etmişlerdir. Ahundzâde'nin Azerbaycan halkının genellikle olumsuz yönlerini anlattığı düşünüldüğünde bu toplumun doğru tanınıp tanınmadığı tartışmaya açık bir husustur. Bu kanıyı İran için de geçerli saymak mümkündür zira Ahundzâde'nin tiyatroları Avrupa'da "Fars komedyası" olarak nitelendirilmiştir. Eserlerin yazıldıkları dönemde Gürcistan'da sergilenerek tanıtılması da dikkate değerdir. Bu bağlamda Türk ve Fars kimliğine sahip biri olarak Ahundzâde'nin batıların doğuya bakış açısını bizzat içselleştirip yansıtması hem batılı hem de doğulu çevrelerce ilgiyle karşılanmıştır.

Geleneksel yaşamın şekil verdiği edebiyat anlayışını şiddetle eleştiren Ahundzâde'nin ortaya koyduğu edebiyat algısında doğu toplumlarını işgal eden, onların milli kaynaklarını sömüren batılı devletlere karşı eleştirel bir söylem üretmediği tespit edilmiştir. Kadim İran kültürünü, medeniyetini ve devletini adaletin timsali olarak yansıtmış, yaşadığı çağda batıyı taklit edilecek tek merci olarak sunmuştur. Onun milliyetçilik ve vatanperverlik algısı Fars toplumuna sirayet eden İslam dinini ve onun yaşama, sanata ve edebiyata yansımalarını görmezden gelmekten öteye geçmemiştir. Ahundzâde'nin kendi toplumunun milli değerlerinin eksikliklerini ve kusurlarını ortaya koyarken batılı ülkelerin güttükleri siyasi ve ideolojik hedeflerini görmezden gelerek gerçekçiliği dar bir alana hapsettiği söylenebilir. Sanatın yaşamın her alanındaki gerçekçiliği yansıtması gerektiğini düşünmesine karşın İran'da kalem ehlini işgalci güçlere karşı yeni bir söylem üretmeye sevk ettiği söylenemez.

Ahundzâde'nin batılı değerlerle tanışıklığının ardından kendi toplumuna bakışındaki yansımalarının irdelendiği çalışmada onun doğu-batı çatışmasında ortaya koyduğu tavrında Batı'ya karşı İran toplumunun değerlerini reddettiği görülmüştür. Kendi kültürüne yabancılaşan Ahundzâde'nin Batılı değerlerin üstünlüğünü kayıtsız şartsız kabul edip doğu toplumuna tek çare olarak batının toplumsal değerlerini sunarak Avrupa merkezli bir hegemonyayı meşrulaştırdığı söylenebilir. Geleneksel bir sosyal-kültürel-kurumsal hayat tarzından modernleşmeye geçiş aşamasında Ahundzâde Batılı değerleri ideolojik olarak kabul etmiş ve Azerbaycan-İran halkına sunmuştur denilebilir.

Kaynakça

- Acûdânî, M. H. (1385). *Büf-i Kûr ve Nasyonalizm*. Londra: İntişârât-i Fasl-i Kitab.
- Âdemiyet, F. (1349). *Endîşehâ-i Mîrzâ Fath Ali Ahundzâde*. Tahran: İntişârât-i Hârezmî.
- Adıgüzel, S. (2015). *Mîrzâ Fethali Ahundov'un Doğunun Aydınlaması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri*, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ADIG%C3%9CZEL-Sedat-M%C4%B0RZA-FETHAL%C4%B0> (Erişim tarihi: 02.10.2023).
- Ahundzâde, M. F. A. (1351). *Makâlât-i Fârsî*. Tahran: Çaphâne-i Zîbâ.
- Ahundzâde, M. F. A. (1356). *Temsîlât*. (Çev: Muhammed Cafer Karâcadâğî). Tahran: İntişârât-i Hârezmî.
- Ahundzâde, M. F. A. (1395). *Mektûbât-ı Kemalüddeve ve Molhekat-i ân*. (Der: Ali Aşğher Hakdâr). Ankara: Başgâh-i Edebiyat.
- Alevî, B. (1386). *Târîh ve Tahavvolât-i Cedîd-i İran*. Tahran: İntişârât-i Nigâr.
- Âryenpûr, Y. (1387). *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, c.1. İntişârât-i Zevvâr: Tahran.
- Aygar Babacanlı, S. (2022). Meşrutiyet Döneminde bir Şair ve Gazeteci Seyyid Eşrefuddîn-i Gîlânî (Nesîm-i Şîmâl). (Doktora Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı (Ortak Doktora) Anabilim Dalı.
- Bahâr, M. T. (1380). *Sebşînâsî*. (Der: Seyyid Ebutalib Mîr Âbidînî). Tahran: İntişârât-i Tûs.
- Behbûdî, H. (1375). *Der bâre-yi Edebiyât-i Novîn-i İran Pîş ez Nihzet-i Meşrûtiyyet*. Tahran: Hovze-yi Hunerî-yi Sâzmân-i Teblîgât-i İslâmî.
- Bezci, B. ve Çiftçi, Y. (2012). Self-Orientalization: Modernity Within Ourselves or Internalized Modernization. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 7 (1), 139-166.
- Caferî, S. ve Râdfer, E. K. (1391). Berresi-yi Beythâ-yi ez Şâhnâme der Vîrâyiş-i Celâl Hâligî Mutlak. *Kohennâme-yi Edeb-i Pârsî*, 3 (2), 49-66.

- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. Bursa: Ezgi kitabevi.
- Emânet, A. (1377). Pûr-i Hâkân ve Endîşe-i Bâzyâbî-i Târîh-i Millî-yi İran: Celâleddin Mîrzâ ve Nâme-i Husrevân. *İran Nâme: Sal-i Hifdehom*, (65), 5-54.
- Eminhânî, İ. (1397). Târîh-i Nakd-i Edebî-yi Muasır der Terâzû-yi Nakd. *Edebiyat-i Pârsî-yi Muasır, Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mütalaat-i Ferhengî*, 9 (1), 59-80.
- Emînpûr, K. (1383). *Sunnet ve Novâverî der Şiir-i Muasır*. Tahran: İntişârât-İ İlmî ve Ferhengî.
- Hakîkat, A. (1381). *Târîh-i Nehzethâ-yi Millî-yi İran*, Cilt.4. Tahran: Çâphâne-yi Ahmedî.
- İstilâmî, M. (1351). *Berresî-yi Edebiyat-i İmrûz*. Tahran: İntişârât-İ Zevvâr.
- Lengrûdî, Ş. (1372). *Mekteb-i Bazgeşt*. Tahran: Neşr-i Espedânâ.
- Mehr, R. M.ve Baghî Nejad, A. (2012). İran Meşrutiyeti ve Edebi Eleştiri. *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, 1 (20), 49-64.
- Mîr Âbidînî, H. (1387). *Sad Sal-i Dastannevisi-yi İran*, cilt 1. Tahran: Neşr-i Çeşme.
- Motahhar, C. K., Ekberzâde, N. (1392). Baztâb-i Realism-i İntikâdi-i Rusiyye der Edebiyat-i Muasır, Mutâlee-yi Movred'i: Vukelâ-yi Murâfe Eser-i Mîrzâ Fethali Âhûndzâde. *Edeb-i Farsî*, 3 (1), 59-71.
- Lâl Şâterî, M. (1393). Tesîr-i Revâbet-i Hâricî der Asr-i Nâsırî ber Huner-i Nümâyiş der İrân. *Fasılname-i Tarih-i Revâbet-i Hâricî*, 62 (16), 29-60.
- Özoğlu, O. (2021). *Kelâm İlminin Doğuşunda İran Kültürünün Etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri.
- Rustamli, N. (2016). *M. F. Ahundzade'nin Felsefî ve Toplumsal Görüşleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şâfeî, H. (1380). *Zindegî ve Şi'r-i Sed Şa'ir, ez Rûdekî tâ İmrûz*, Tahran: Ketâb-İ Hurşîd.
- Tahirova, A. (2022). *Mîrzâ Feth Ali Ahundzade'nin Komedielerinde Söz Varlığı*. (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Tûsî, F. Firdevsî. Şâhnâme, Behş-i 2. <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/yazdgerd3/sh2> (Erişim Tarihi 16.05.2024).
- Tûsî, F. Firdevsî. Şâhnâme, Behş-i 3. <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname/yazdgerd3/sh3> (Erişim Tarihi 16.05.a-2024).
- Uca, A. (2001) Mîrzâ Fethali Ahundzâde'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8 (17), 365-382.

Valiyev, O., Bezci, B. (2021). Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Bilig*, (98), 49-74.